

25. Академік Павло Тутковський. Автобіографія. – К.: АН України, 1929. – 20 с.
26. Тутковський П. А. Краєвиди України в зв'язку з їх природою і людністю. – К.: Червоний шлях, 1924. – С. 12.
27. Тутковський П. А. Природна районізація України. Генетична класифікація і розподіл фізико-географічних краєвидів на підставі геологічної їх еволюції. – К., 1922. – С. 1.
28. Там само. – С. 6.
29. Тутковський П. А. Краєвиди України... – С. 23.
30. Там само. – С. 3.
31. Тутковський П. А. Нариси з природи України. – Вип. 1. – Статті і розвідки. – К.: Всеукр. Кооп. Союз, 1920. – 187 с.
32. Тутковський П. А. Путеводитель экскурсии по Волини. – К., 1926. – 24 с.
33. Оноприенко В. И. Павел Аполлонович Тутковский. – М.: Наука, 1987. – С. 63–65, 67.
34. Сьтнік К. М., Стойко С. М., Апанович Е. М. В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. – К.: Наук думка, 1984. – С. 36.

**Summary:**

*Mykola Kostytsia. SCIENCE AND LOCAL LORE ACTIVITIES OF KYIV NATURE EXPLORERS' ASSOCIATION.*

The main stages of the science and local lore activities of Kyiv nature explorers' association are considered.

The role of the famous scientists in the establishment of organizational forms of the geographical study of local in Pridneprovye is discovered.

УДК 911:375(502.5) (09)

Грига СУМАТОХІНА

## **ОСОБЛИВОСТІ МІСТОБУДІВНИЦТВА ТА ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ І ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ТЕРИТОРІЇ МІСТ-ПОЛІСІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я**

Питання екологічної безпеки з кожним роком набувають виключного соціального та економічного звучання, зважаючи на те, що людство осмислено прийшло до розуміння порушення природної рівноваги, особливо, на території міст. Отже, містобудівельна організація являє собою реальний і не переоцінимий ресурс стійкого розвитку регіону. Від режимів і форм містобудівельної організації простору, від впровадження оптимальних містобудівельних програм залежить не лише забезпечення умов господарювання, покращення умов життя, але й збереження, відновлення природного та культурного потенціалу міського середовища. Управління стійким (збалансованим) розвитком потребує вивчення закономірностей розвитку процесу містобудівництва, виявлення функціональних зв'язків і залежностей взаємодії елементів міського середовища в історичному аспекті.

Як відомо, матеріальною основою міста є такі компоненти, як квазіприродне, артеприродне, селитебне та виробниче середовище [12]. Між ними утворюються різні типи взаємозв'язків: соціально-економічні, природно-технологічні, територіально-рекреаційні та інші. Для забезпечення екологічної безпеки важливе значення мають різні види взаємодії між людиною та природним (квазіприродним) середовищем. Вивчення цих видів взаємодії в цілях реалізації екологічної безпеки необхідно починати від найдавніших часів.

Питання взаємодії людини та природного середовища на території міст розкрито в ряді наукових робіт вчених географів, істориків та містобудівельників [1-4; 6-12 та ін.]. Особливо цінними є результати досліджень викладені в роботах О.Ю. Дмитрука, Г.М. Лаппо, В.В. Стецюка, Ф.В. Стольберга, Е.П. Перцика. Важливу інформацію містять праці з історії архітектури і містобудівництва та Інтернет-ресурси.

Метою даного повідомлення є виявлення загальних принципів містобудівництва і

особливостей взаємодії людини з природою у найдавніший етап розвитку містобудівельного процесу – за часів існування міст-полісів у Північному Причорномор'ї (III ст. до н.е. – V ст. н.е.). До основних завдань належать: встановлення причин утворення міст, аналіз основних міських функцій; виявлення загальних принципів містобудівництва та взаємозв'язків між компонентами міського середовища.

Дана робота є продовженням наших попередніх досліджень, у яких ми проаналізували посилення та урізноманітнення антропогенного тиску на природне і, особливо, геоморфологічне середовище міст різних історичних етапів (зокрема, середньовічного) та одержали певні результати [5, 13].

Відтак перші поселення зі значною концентрацією населення з'явилися в епоху переходу від первісних общин до рабовласницьких держав у IV-II тисячолітті до н.е. Найбільший розвиток міста одержали в Римській імперії, Єгипті, Індії, Китаї. Розвиток цивілізації античного світу у першому тисячолітті до нашої ери пов'язаний із переміщенням важливих географічних центрів у зону Середземного басейну. Спочатку утворилися міста в Фінікії – невеликій, перенаселеній і процвітаючій країні на узбережжі моря. Пізніше мешканці приморських міст Фінікії і Греції почали здійснювати дальні морські експедиції з метою пошуків нових природних ресурсів, посівних земель і територій для розселення надлишкового населення. Саме вони утворюють численні колонії на нових землях у східній частині Середземного моря, потім на узбережжі Чорного моря.

На території сучасної України перша хвиля активної містобудівельної діяльності відбулася у період III ст. до н.е. – IV ст. н.е. у Північному Причорномор'ї і на п-ові Херсонес Таврійський (нині п-ов Кримський). У цей період виникли грецькі міста-держави, деякі з яких є пра-містами сучасних міст: Керкінітіда – Євпаторії, Херсонес – Севастополлю, Пантікапей – Керчі.

Грецькі колонії Північного Причорномор'я жили таким тривожним життям, що викликає подив, як ці невеликі поселення в таких небезпечних обставинах, при дуже малій або ніякій підтримці зі сторони метрополій могли існувати протягом цілого тисячоліття. Загальною історичною особливістю античних міст є те, що майже всі вони протягом тривалого часу сильно потерпали від постійних набігів сарматських, скіфських та інших орд. Тому їх спіткала різна доля. Одні зазнали руйнування, занепад і припинили існування (наприклад, Ольвія на Бузькому лимані, Борисфен на сучасному о. Березань), інші – трансформувалися у великі або малі міста, а деякі – перемістилися (наприклад, Неаполь Скіфський є околицею сучасного Сімферополя). Так, наприклад, Ольвія в період розквіту являла собою багате торгівельне, сильно укріплене місто, яке у I ст. до н.е. було цілком зруйноване готами. Після реставрації утворилося нове місто, убоге, нужденне, яке займало тільки частину старого. Вернутися до давнього розквіту Ольвії не прийшлося через історичні обставини. Місто знову було зруйноване, але зникло не відразу, ще відроджувалося декілька разів, поки у VI ст. не перетворилося на руїни, залишки яких збереглися дотепер на березі Дніпровсько-Бузького лиману.

Утворюючи міста у Північному Причорномор'ї, греки вже мали досвід містобудівництва і могли при порівняно незначних витратах раціонально використовувати природні особливості місцевості, досягаючи при цьому як естетичних, так і функціональних цілей. Території для міст вони обрали в ключових пунктах по відношенню до морських і сухопутних шляхів, на ділянках морського узбережжя із зручними мілководними бухтами (Херсонес, Керкінітіда), на берегах проток (Пантікапей). При спорудженні міст вони прагли добре "вписатися" в рельєф, вигідно використовували особливості рельєфу (розташування гірських пасм, експозицію і крутизну схилів, тераси). Перевага надавалася територіям з наявністю підвищень рельєфу для розміщення акрополю і, одночасно, наявністю ділянок зі схилами незначної крутизни для запобігання ускладнень при організації стоку.

Античні міста являли собою невеликі компактні поселення людей, об'єднаних

загальними інтересами безпеки, сумісної праці, торгівлі, мореплавства. Символом давніх міст була міцна кріпосна (земляна або кам'яна) стіна, яка захищала мешканців від нападів таврів, скіфів, готів та інших народів. Мешканці міст будували кам'яні будинки житлового і громадського призначення переважно із місцевої сировини, користувалися водопроводом, організованим із застосуванням кераміки. Зручні умови проживання в античних містах-державках, безпека, можливість спілкування між людьми поступово активізували збільшення чисельності населення від 1-1.5 до 15-20 тис. мешканців (наприклад, Ольвії). За археологічними даними, населення міст-колоній складалося переважно з місцевих етнічних груп, але виконувало функції, запропоновані їм античним суспільством Середземномор'я [8, 37].

Зростання кількості населення міст вплинуло на збільшення їх площі від 2-6 га на початку античного містобудівництва в Україні до 100 га у V-VI ст. Місто площею 30 га і чисельністю населення 10 тис. осіб у давнину вважалося близьким до ідеалу, саме таке місто забезпечувало, з одного боку, безпеку мешканцям і дозволяло розвивати усі галузі господарства, а з іншого боку, не заважало ефективності управління, комунікацій тощо. За величиною території до ідеальних античних міст наближаються сучасні Северодонецьк і Ужгород, які розвивалися протягом: перше – близько 70 років і друге – більше 12 століть, а у наш час займають останні позиції у групі великих міст за даним показником. Проте кількість і густота населення в них у 10 разів більша порівняно з ідеальним античним містом.

Причинами руйнування мережі античних міст була загальна криза рабовласницької системи суспільного устрою, а також прихід у Північне Причорномор'я та Крим племен готів і гунів, які принесли спустошення і руйнування античним містам. В результаті Боспорське царство зі столицею в м. Пантикапеї та Скіфське царство зі столицею в м. Неаполі Скіфським припинили своє існування.

На початку VI ст. території Східної Європи та Західного Кавказу зацікавили Візантійську імперію, яка була спадкоємицею античної культури Середземномор'я [1; 2; 6; 8]. Від того часу в колишніх античних містах-колоніях відновлюється життя. Починають зводитися кріпосні стіни й башти Херсонесу, закладаються нові фортеці на південному узбережжі Криму: Алустон (нині м. Алушта) і Гордувати (нині селище Гурзуф).

Крим із своїм головним містом – Херсонесом, знову стає ключовим, найважливішим стратегічним центром на Чорному морі. Крім контролю над торговельними шляхами на схід Візантійська імперія відводила цьому регіону виключну роль форпосту християнської релігії Східної Європи. Саме християнська релігія повинна була відіграти виключну роль у становленні економічного та воєнно-політичного панства Візантії в цих багатих на природні ресурси землях, населених язичниками.

Міста античного періоду являли собою рабовласницькі держави, в певні історичні періоди – дуже сильні (наприклад, Пантикапей). Вони виконували різноманітні функції (адміністративну, оборонну, господарську, культурну), які згодом за історичними обставинами трансформувалися. В результаті відділення ремесла від землеробства і розвитку приватної власності, населення міста складалося з представників різних класів. У місті функціонували органи публічної влади з армією та іншими закладами, які виконували адміністративну функцію. Важливою функцією була оборонна, про яку вже йшлося вище. Господарська функція полягала у розвитку ремесел, торгівлі, а також сільського господарства. Античні міста відігравали важливу культурну роль завдяки активному розвитку мистецтв (у тому числі зодчества), театру, літератури. Їх існування мало дуже важливе значення тому, що це були найближчі вогнища грецької культури, яка суттєво вплинула на еволюцію Східної Європи в майбутньому (IX-XI ст.), і зокрема, на мистецтво містобудування східних слов'ян після їх розселення.

Антропогенний тиск на природне середовище міст відбувався в результаті різних видів господарських впливів, а саме, сільськогосподарських (землеробство, скотарство, частково – садівництво, виноградарство), промислових (інженерно-будівельні, гірничодобувні –

видобуток солі, глини, вапняку тощо), а також обов'язкових фортифікаційних (утворення потужних кам'яних кріпосних стін, валів, ровів тощо). Результатом цих впливів стали змінність і трансформації природи, особливо рельєфу та рельєфоутворюючих відкладів. Так, особливості природних умов півострову Херсонес Таврійський викликали потребу застосовувати для розвитку землеробства інтенсивні технології, а саме, обов'язкове внесення добрив, штучне зрошення ґрунтів, заходи боротьби із інтенсивним розмивом і вивітрюванням ґрунтового шару.

Геологічна будова Гераклейського півострову, на якому розміщувався Херсонес, має певні особливості, що визначило необхідність виконання заходів штучного покращення родючості ґрунтів. Під тонким (0,30-0,50 м) ґрунтовим шаром залягали вапняки, а нижче – шар глини. Володарі клерів змушені були знімати на значній площі верхній шар ґрунту, складувати десь по-сусідству з ділянкою. Потім виймали вапняки, а шар ґрунту укладали на глинистий шар. Утворені величезні обсяги каміння використовували для спорудження огорожі наділу, будівництва садиби, плантажних стінок, які відіграли важливу роль у пристосуванні земель для розвитку сільського господарства. Кількість опадів у передгір'ї складає 300-350 мм. Кам'яні стінки, які складали насухо, відігравали роль конденсаторів вологи з повітря, яка потім віддавалася у ґрунт. Крім того, паралельні сухі стінки, які терасували круті схили і захищали їх від вивітрювання, змиву ґрунтів, слугували опорою для виноградних лоз.

Отже, античне місто – це місто-держава, утворене грецькими колонізаторами переважно на морському узбережжі, що виконує адміністративні, економічні, торгівельні (у т.ч. торгівлю рабами), культурні, фортифікаційні, сільськогосподарські функції. Місто має чітку функціонально-планувальну структуру, в якій виділяється акрополь та ділянки житлового, господарського, торговельного, сільськогосподарського призначення. Всі будівлі й споруди виконані у ньому переважно з місцевого кам'яного матеріалу за візантійськими традиціями містобудівництва. В античні віки було напрацьовано багато найважливіших принципів і прийомів не тільки містобудівельного мистецтва, але й вибору місцевості для розташування міст, їх територіальної організації і забудови, врахування природних умов. На місці античних міст, які мали найбільш зручне географічне положення, у середні віки виникли міста-фортеці, які пізніше розвинулися у нові великі або малі міста. Антична епоха залишила неперевершені зразки містобудівельного мистецтва у вигляді архітектурних ансамблів і споруд, що частково збереглися і тепер належать до визначних історико-археологічних заповідників сучасної України.

Викладене вище дозволяє стверджувати, що вже за античних часів на території міст-полісів в результаті різноманітної господарської діяльності (спорудження будівель і комунікацій, видобуток будівельної сировини, планування поверхні, утворення насипів, терасування крутих схилів, засипки тальвегів, зрізання пагорбів тощо) відбуваються помітні трансформації природного середовища.

#### **Література:**

1. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Відповід. Ред. О.М. Маринич. – К.: "Українська Радянська Енциклопедія", 1989. – Т. 1. – 416 с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол., П.С. Сохань та ін. – К.: Наукдумка, 1991. – Т.1. – 1991. – 736 с.
3. Дмитрук О.Ю. Урбаністична географія з основами урбоекології (Ландшафтознавчий аспект): Навч. посібник – К.: ВПЦ "Київський університет", 2000. – 140 с.
4. Древнерусское градостроительство / Под общ. ред. Н.Ф. Гуляницкого. – М.: Стройиздат, 1993. – 392 с.
5. Дук Н.М., Суматохіна І.М. Географічний аналіз взаємодії людини і геоморфологічного середовища міських екосистем // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Геологія. Географія. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2004. – №8. – С. 41-47.
6. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гурій та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – 416 с.

7. Київ як екологічна система: природа-людина-виробництво-екологія / Ред. П. Шищенко, Я. Олійник, В. Стецюк. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2001. – 316 с.
8. Лазарев А.Г., Лазарев А.А. История архитектуры и градостроительства России, Украины, Белоруссии VI–XX вв. – Ростов на Дону. “Феникс”, 2003. – 512 с.
9. Лаппо Г.М. Города на пути в будущее. – М.: “Мысль”, 1987. – 237 с.
10. Пердик Е.П. География городов (геоурбанистика): Исторические этапы развития городов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 145 с.
11. Пердик Е.П. География городов (геоурбанистика). – М.: Высш. шк., 1991. – 320 с.
12. Реймерс Н.Ф. Охрана окружающей человека среды: Слов.-справ. – М.: Просвещение, 1992. – 320 с.
13. Сумагохіна І.М. Закономірності розвитку процесу містобудівництва на території України у середньовічний період (V–XVII ст.) // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: вид-во ТНПУ, 2005. – №2. – С. 74-82.

**Summary:**

Irina Somatokhina. THE PECULIARITIES OF TOWN-PLANNING AND MAN AND NATURE INTERACTION ON THE TERRITORY TOWN-POLIS OF NORTH REGION BLACK SEA.

The main principals and peculiarities of town-planning processes on the territory of antic town-polis with history-geographical analyzes were based. The factories young urban, general functions and man and nature interactions were researched.

УДК 910.3-54 (09) (477.63)

Тетяна ЧИРКОВА

**ІСТОРІЯ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТЕРИТОРІЇ  
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Етногеографічні дослідження – направлені на вивчення особливостей розселення, визначення етнічних кордонів, динаміку та чисельність населення в минулому та на сучасних етапах.

Етнографічні дослідження направлені на вивчення етнічної історії народу, особливостей матеріальної та духовної культури. Етнографічні дослідження складаються з наступних етапів:

- 1) етногенез та етнічна історія;
- 2) основні заняття та соціальна організація;
- 3) матеріальна та соціальна культура;
- 4) сім'я та сімейні відносини [2].

Аналізуючи зміст вище вказаних досліджень необхідно зазначити, що на сучасному етапі етнографічні дослідження можна віднести до складової етногеографічних, тому що сама наука етногеографія виникла на порубіжжі етнографії та географії.

Мета роботи полягає в з'ясуванні визначеності та необхідності етногеографічних досліджень на території Дніпропетровської області.

Етногеографічні дослідження нашого краю носили несистемний характер. В історії даних досліджень можна виділити наступні періоди.

Перший період – активний, починається з середини XIX століття та завершується на початку 30-х років XX століття. Він був обумовлений існуванням етнографічних програм дослідження. Наведемо декілька прикладів. Зокрема програма для збору етнографічних предметів до виставки, яка відбулась в 1905р. м Катеринослав XIII Археологічному З'їзді [4].

Мета етнографічної виставки полягала у збереженні для науки предметів народного побуту, які виходять з вжитку під тиском сучасної цивілізації, дослідженні побутових розбіжностей, виявленні пунктів взаємодії різних історичних культур та національних впливів, вивченні відображення місцевої природи на побутові особливості, представити